

सातारा जिल्ह्यातील वीटभट्टीवरील बालकामगारांची शिक्षण,
आरोग्य, सामाजिक, व आर्थिक समस्या

Dr. Manisha Vinayak Shirodker
Asst. Professor , Yashwantrao Chavan School of Social Work,
Jakatwadi Satara.

1 प्रस्तावना :

बालमजुरी ही एक गुंतागुंतीची आर्थिक व सामाजिक समस्या आहे. तिची सांस्कृतिक व सामाजिक पाळेमुळे खोलवर रुजलेली आहेत. जगात सर्वत्र तसेच भारतातही लाखो बालकामगार असून त्यांच्या शिक्षणावर, विकासावर, व भविष्यातील उदरनिर्वाहावर अयोग्य परिणाम होत आहे. बालकामगार हे त्यांच्या शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन, सहभाग या बालहक्कांपासूनही वंचित राहतात. बालमजुरी ही केवळ कुटुंबालाच नव्हे तर अवघ्या देशालाही आर्थिकदृष्ट्या नुकसानकारक आहे. कारण ही कुटुंबे दारिद्र्याच्या विळख्यातून बाहेर पडत नाहीत व पर्यायाने देशही. त्यामुळे बालमजुरी ही समस्या मानवी विकास तसेच राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीने घातक आहे.

बालमजुरी निर्मलनासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून आजवर अनेक धोरणे, कार्यक्रम राबविण्यात आली आहे. त्यासाठी राज्यघटनेत काही मुलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश करण्यात आला,याशिवाय बालमजुरीच्या उच्चाटनासाठी कायद्यांची अंमलबजावणी केली जात आहे. अनेक कायद्यांमध्ये 14 वर्षाखालील बालकांना कामावर ठेवणे हा कायदेशीर गुन्हा ठरविण्यात आला. यामध्ये बालमजुरी निर्मुलन व प्रतिबंध कायदा 1986 हा कायदा महत्त्वपूर्ण ठरतो. तसेच बालकामगारांचे शैक्षणिक व कौटुंबिक पुनर्वसन करण्यासाठी राष्ट्रीय बालकामगार निर्मुलन प्रकल्प व कृती दल हे दोन प्रमुख प्रकल्प राबविले जात आहेत. परंतु अद्यापही भारतात तसेच महाराष्ट्रात बालकामगारांची संख्या जास्त असल्याचे पहावयास मिळते.

1.1 बालकामगार : संख्यात्मक माहिती

या समस्येचे मुळापासून उच्चाटन झालेले नाही. तसेच एकूण बालकामगारांपैकी असंघटित क्षेत्रात बालकामगारांची भारतात 1971 पासून बालकामगारांची संख्या ही चढत्या-उतरत्या स्वरूपात राहिलेली आहे. 2001 च्या जणगणनेनुसार भारतात 43,53,247 इतके बालकामगार होते व महाराष्ट्रात एकूण 7,64,075 बालकामगार होते. त्यापैकी 3 लाख 98 हजार 646 एवढी मुले व 3 लाख 65 हजार 429 एवढ्या मुली आहेत. सदर आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, आजही बालकामगार अस्तित्वात असून 'बालमजुरी' संख्या जास्त असल्याचे दिसून येते.जसे की, वीटभट्टी व्यवसायात बालकामगार आढळून

येत आहेत. त्यामुळेचअद्यापही बालमजुरी या समस्येचे समूळ उच्चाटन का होऊ शकलेले नाही हा संशोधनाच्या दृष्टीने पडलेला महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

1.2 बालकामगार : व्याख्या, कारणे व परिणाम

प्रामुख्याने 14 वर्षाखालील बालके ही बालकामगार म्हणून गणले जातात. त्याचबरोबर शाळेत जाणारी अथवा न जाणारी, कामाचा मोबदला मिळत असो वा नसो तसेच पुर्णवेळ असो वा अर्धवेळ अशा स्वरूपात काम करणारी सर्वच बालके ही बालमजुरीमध्ये मोडतात.

कुटुंबाची बिकट आर्थिकपरिस्थिती,स्थलांतर,पालकांची शिक्षणाबाबतची उदासिनता,लहान वयातील कामांमुळे बालकांच्या आरोग्यावर होणारे विपरित परिणाम याबाबत पालकांचे अज्ञान, कमी पगारात बालकांकडून काम करवून घेणे तसेच बालकामगार निर्मुलनासाठी कायदेशीर तरतुदी व त्याच्या अंमलबजावणीसाठी पुरेशा यंत्रणेचा अभाव इ. अनेक कारणे बालमजुरी या समस्येच्या वाढीस जबाबदार आहेत. बालमजुरीमुळे बालकांवर विपरित परिणाम होतात जसे की, धोकादायक व वयाच्या तुलनेत जास्त कष्टाची कामे करावी लागल्याने बालकांच्या शारिरीक, मानसिक वाढीवर परिणाम होतो. तसेच शिक्षण, वाचणे, निरोगीआयुष्य जगणे, चांगले आरोग्य मिळविणे, धोकादायक कामांपासून संरक्षण मिळविणे या सर्व मुलभूत हक्कांपासून बालके वंचित राहतात. तसेच सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मुले त्यांचे बालपणच हरवून बसतात.

2 वीटभट्टी व्यवसायाचे स्वरूप व त्यातील बालमजुरी :

भारतातविटभट्टीव्यवसायसार्वत्रिक आहे.वीटभट्टी हा व्यवसाय असंघटित क्षेत्रामध्ये मोडणारा व्यवसाय आहे. सन 2001 च्या जणगणना अहवालानुसार विटभट्टी व्यवसायात काम करणाऱ्या बालकामगारांचे प्रमाण हे 6.96 % आहे. कुटुंबाचा व्यवसाय म्हणून व कुटुंबाची बिकट आर्थिक परिस्थिती यामुळे या व्यवसायात मदत करण्याच्या हेतूने पालक कुटुंबातील लहान मुलांना वीट बनविण्याच्या कामामध्ये गुंतवतात, त्यामुळे बालकेही या व्यवसायात ओढली जातात.

सन 2011-12 मध्ये यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा), पुणे या संस्थेतील मानव विकास केंद्र या विभागामार्फत बालकामगारांचे सर्वेक्षण करण्यात आले होते. हे सर्वेक्षण राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प नसलेल्या 19 जिल्ह्यांमध्ये करण्यात आले होते. या संशोधन अहवालानुसार सातारा जिल्ह्यामध्ये कराड तालुक्यातच विटभट्टयांचे प्रमाणअधिकअसून या जिल्ह्यात सर्वाधिक बालकामगार हे विटभट्टी व्यवसायातच आढळून आलेले आहेत.

3 अभ्यास विषयाचे क्षेत्र :

सातारा जिल्ह्यातील कराड तालुक्यामध्ये सर्वाधिक वीटभट्टया असून यामध्ये काम करणारे बालकामगारही अधिक आहेत. तसेच या तालुक्यामध्ये वीटभट्टया एकवटलेल्या आहेत. त्यामुळे वेळ, पैसा, श्रम या दृष्टीकोनातून विचार करता सातारा जिल्ह्यातील कराड तालुका हे अभ्यास विषयाचे क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले आहे.

4 संशोधन अभ्यासाची गरज/महत्त्व

महाराष्ट्रात बालमजुरी निर्मुलनासाठी राष्ट्रीय बालकामगार निर्मुलन प्रकल्प व कृती दल हे कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविले जात आहेत. मात्र प्रत्यक्षात राष्ट्रीय बालकामगार निर्मुलन प्रकल्प हा महाराष्ट्रात केवळ 16 जिल्ह्यांमध्येच राबविला जात आहे. त्यामुळे 16 जिल्ह्यांव्यतिरिक्त इतर जिल्ह्यांमधील बालकामगारांना या प्रकल्पाचा लाभ मिळत नाही. तसेच महाराष्ट्रात सर्व जिल्ह्यांमध्येकृती दल अस्तित्वात आहे मात्र वीटभट्टी हा असंघटित स्वरूपाचा व्यवसाय असल्याने या प्रकल्पांतर्गत कार्यवाही करताना अनेक अडचणी येतात. म्हणूनच राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प नसलेल्या जिल्ह्यांमधील व कृती दल असूनही प्रत्यक्षात असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या व प्रामुख्याने वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगारांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगारांची व्याप्ती, त्यांच्या कामाचे स्वरूप व कारणांचा अभ्यास करणे तसेच व्यवसायानुरूप बालकामगारांच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्या वेगवेगळ्या असतात. त्या अनुषंगाने वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगारांची शैक्षणिक व आरोग्य स्थिती व त्या संबंधित समस्यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. तसेच मुलांबरोबर मुलींच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास करणेही महत्त्वाचे आहे.

5 संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :

- 1) वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगारांच्या कामांचे स्वरूप व कारणे अभ्यासणे.
- 2) या व्यवसायातील बालकामगारांची सद्य शैक्षणिक स्थिती व समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 3) या वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगारांच्या आरोग्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
- 4) बालकामगारांना वीटभट्टी मालकांकडून कोणकोणत्या सुविधा पुरविण्यात येतात हे अभ्यासणे.
- 5) वीटभट्टीवरील बालकामगारांना शासकीय योजना वा सोईसुविधांचा लाभ मिळतो का हे अभ्यासणे.

6 संशोधन अभ्यासाची गृहितकृत्ये :

- 1) वीटभट्टी व्यवसायात 14 वर्षाखालील बालके काम करतात.
- 2) बालमजुरीमुळे बालकामगारांच्या शैक्षणिकस्थितीवर परिणाम होतो. बालके शालाबाह्य राहतात.
- 3) व्यवसायानुरूप वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगारांच्या आरोग्यविषयक समस्या असतात.

7 संकल्पनाच्या कार्यवाहीच्या व्याख्या :

7.1 वीटभट्टी कामगार कुटुंबातील बालके :

5 ते 14 वयोगटातील वीटभट्टीवरती काम करणारी बालके.

7.2 बालकामगार :

बालकामगार म्हणजे 5 ते 14 वयोगटातील काम करणारी, 6 महिने व 6 महिन्यांपेक्षा कमी किंवा जास्त काळ काम करणारी, शाळेत जाणारी अथवा न जाणारी, तसेच असंघटित क्षेत्रात काम करणारी बालके.

7.3 शैक्षणिकस्थिती :

प्रत्येक काम करणाऱ्या किंवा काम न करणाऱ्या 14 वर्षांपर्यंतच्या बालकांने किमान इयत्ता 8 वी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करणे आवश्यक आहे व अपेक्षित आहे. तसेच शिक्षणाच्या पातळीवर मुले-मुली असा भेद न करता मुलींनाही शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होणे गरजेचे आहे.

7.4 आरोग्य स्थिती :

बालकांची (मुला-मुलींची) शारिरीक वाढ व विकासाच्या तसेच निरोगी आरोग्याच्या दृष्टीने आवश्यक सर्व बाबी त्यांना कामाच्या ठिकाणी किंवा काम करताना उपलब्ध होणे आवश्यक आहेत. जसे की, बालकांना कामाच्या ठिकाणी पुरेसी विश्रांती, खेळण्यासाठी पोषक वातावरण, कामाचे तास मर्यादित असावे, व्यक्तिगत स्वच्छता, पुरक व पोषण आहार उपलब्ध असणे/करून देणे, नियमित आरोग्य तपासणी इ. सर्व बाबी.

8 संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा :

बालकामगार विषयाची व्याप्ती खूप मोठी आहे. बालकामगार हे विविध व्यवसायात विविध प्रकारची कामे करताना आढळून येतात. परंतु सदर संशोधन अभ्यास विषय हा वीटभट्टी व्यवसायापुरता मर्यादित आहे. सातारा जिल्ह्यातसर्वाधिक वीटभट्ट्या ह्या कराड तालुक्यात असल्याने वेळ, श्रम व पैसा यांचा विचार करता केवळ कराड तालुक्यातील वीटभट्टी व्यवसायात काम करणाऱ्या बालकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. बालकांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक समस्यांचाच अभ्यास या संशोधन अभ्यासात करण्यात आला आहे.

तसेच नमुना निवड करताना, नमुना आकार ठरविताना मर्यादा आल्या. सदर संशोधन अभ्यासाकरीता केवळ वीटभट्ट्यांची यादी उपलब्ध होऊ शकली आहे. बालकामगारांच्या विरोधातील कार्यवाहीच्या भितीमुळे वीटभट्टी मालक व बालकांच्या पालकांकडून सहकार्य मिळविण्यात व माहिती संकलनाच्या कार्यात काही अडथळे निर्माण झाले. तसेच माहिती देण्यासाठी कामगारांचा जाणारा वेळ, त्यांच्या कामात येणारा व्यत्यय यामुळे माहिती संकलनास वेळेचीही मर्यादा होती.

9 संशोधन पध्दती :

9.1 संशोधन आराखडा : संशोधन अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे.

9.2 नमुना निवड पध्दती :

सदर संशोधन अभ्यासांतर्गत नमुना निवडीसाठी संभाव्यता व गैर-संभाव्यता अशा दोन्ही नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने यादृच्छिक नमुना निवड पध्दती व सहेतूक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच वीटभट्ट्यांची निवड करताना यादृच्छिक नमुना निवड पध्दती अंतर्गत नियमित अंकन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. वीटभट्टीवरती 5 ते

14 वयोगटातील काम करणारी बालके ज्या कुटुंबात असतील असेच कुटुंब हे संशोधन अभ्यासाचे लक्ष्यगट आहेत. त्यामुळे अशी कुटुंबे शोधण्यासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

9.3 नमुना आकार ठरविण्यासाठी :

i) Robert V.Krejcie&D.W.Morgan(1970). *Determining Sample Size for Research Activities. Educational and Psychological Measurement, 30, 607-610*

यांनी विकसित केलेल्या नमुना आकार तंत्राचा उपयोग करण्यात आला.

9.4 नमुना आकार :

9.4.1 समग्र (Universe) :

सदर संशोधन अभ्यासासाठी सातारा जिल्ह्यातील कराड तालुक्यातील वीटभट्ट्यांची यादी मिळविण्यात आली.

9.4.2 वीटभट्टी : 231 वीटभट्ट्यांपैकी 40 वीटभट्ट्यांची निवड करण्यात आली.

9.4.3 कामगार कुटुंबे 5 ते 14 वयोगटातील काम करणारी बालके असणारी कामगार कुटुंबे शोधण्यासाठी सर्वप्रथम सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला. सर्वेक्षणानुसार 40 वीटभट्ट्यांवरती एकूण 320 कामगार कुटुंबे आढळून असून या 320 कामगार कुटुंबांपैकी 161 कुटुंबांमध्ये 5 ते 14 वयोगटातील काम करणारी बालके होती. त्यामुळे 161 यासर्वच कामगार कुटुंबांची संशोधन अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली व या कुटुंबांकडून प्राथमिक माहिती गोळा करण्यात आली.

9.4.4 वीटभट्टी मालक व शासकीय अधिकारी / कर्मचारी: वीटभट्टी जवळील परिसरातील 6 प्राथमिक शाळेतील मुख्याध्यापक, 4 वैद्यकीय अधिकारी, 10 अंगणवाडी सेविका व 4 खाजगी दवाखान्यातील डॉक्टरस यांच्याकडूनही प्राथमिक माहिती घेण्यात आली. तसेच प्रत्येकी एक याप्रमाणे सरकारी कामगार अधिकारी, उप शिक्षणाधिकारी (प्राथ.) व महिला व बाल विकास अधिकारी यांच्याकडून प्राथमिक माहिती घेण्यात आली.

9.5 माहिती संकलन : प्राथमिक साधने

वीटभट्टीवरील 5 ते 14 वयोगटातील काम करणाऱ्या बालकांची शैक्षणिक व आरोग्य स्थिती, त्यांच्या समस्या तसेच सोईसुविधांच्या लाभाविषयी माहिती संकलनासाठी मुलाखत अनुसूची, कुटुंब तक्ता, निरीक्षण अनुसूची ही प्राथमिक साधने वापरण्यात आली आहेत. या प्राथमिक साधनांची पुर्वचाचणी घेण्यात आली होती.

9.6 माहिती संकलन : दुय्यम साधने

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी संशोधन अहवाल, रिसर्च पेपर, शासनाचे प्रकाशित तसेच अप्रकाशित संशोधन अहवाल, शासनाचे मासिक, शासननिर्णय, बालमजुरी संबंधित कायदे व त्यातील तरतुदी, विंगर शासकीय संस्था, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संस्थांच्या वेबसाईटवरील माहिती, शासकीय

वेबसाईटवरील माहिती, विविध शासकीय योजनांचा तपशील इ. दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम साधनांतून प्राप्त माहितीचे सविस्तर विश्लेषण देण्यात आले आहे.

9.7 माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण :

संशोधन अभ्यासासाठी प्राथमिक माहितीचे संकलन झाल्यानंतर प्राप्त माहितीची पडताळणी करून विखुरलेल्या स्वरूपातील माहितीला व्यवस्थित क्रमबद्ध व मर्यादित करण्यात आले. सामाजिक संशोधनामध्ये एसपीएसएस सॉफ्टवेअर हे माहितीचे सारणीकरण व विश्लेषणासाठी उत्तम दर्जाचे सॉफ्टवेअर मानले जाते. या सॉफ्टवेअरच्या माध्यमातून माहितीचे सारणीकरण करून त्यावर आधारित माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच माहितीच्या विश्लेषणावर आधारित निष्कर्ष, गृहितकृत्यांची सत्यता व आवश्यक शिफारशी यांचे स्पष्टीकरण देण्यात आले आहे.

10 निष्कर्ष :

प्राप्त माहितीचे वर्गीकरण, सारणीकरण व विश्लेषणावरून प्रामुख्याने पुढील निष्कर्ष निदर्शनास येतात.

10.1 बालकांच्या कामाचे स्वरूप व कारणे :

- वीटभट्टीवरील कामगार कुटुंबामध्ये 5 ते 14 वयोगटातील एकूण 333 बालके आहेत. यामध्ये 189 मुले असून 144 मुली आहेत. तसेच 333 बालकांपैकी 297 बालके वीटभट्टीचे काम करत आहेत. 297 बालकांमध्ये 168 मुले व 129 मुलींचा समावेश आहे. थोडक्यात वीटभट्टी व्यवसायात अद्यापही बालमजुर आहेत.
- वीटभट्टी व्यवसायात वीटा थापणे, वीटा पलटी करणे, वीटा रांगेत उभ्या करणे, वीटा वाहणे, वीट बनविण्यासाठी माती/चिखल कालविणे, वीटा थापण्यासाठी जमीन सपाट करणे तसेच भट्टी लावण्यासाठी मदत करणे इ. सर्व प्रकारची कामे 14 वर्षाखालील बालके करतात.
- वीटभट्टीवरील कामगार कुटुंबातील मुली वीटभट्टीच्या कामाबरोबर घरातील धुणी-भांडी, पाणी भरणे, स्वयंपाक करणे, लहान भावंडांना संभाळणे इ. सर्वच कामे करतात. त्यामुळे मुलांच्या तुलनेत मुली अधिक कामे करतात.
- कुटुंबांना देण्यात आलेल्या वीटांचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी कुटुंबातील इतर सदस्यांबरोबर बालके दिवसा, रात्री, पहाटे, मध्यरात्री अशा कोणत्याही वेळेत तसेच 6 ते 8 तास व 8 तासापेक्षा जास्त काळ कामे करतात.
- वीटभट्टीच व्यवसायातील बालमजुरांना त्यांच्या कामाची स्वतंत्र मजुरी दिली जात नाही.
- बालकांना गावाकडे संभाळण्यासाठी कोणी नसणे, बालके शाळेत जात नाहीत, बालकांना वीटभट्टीचे काम जमले पाहिजे, तसेच कुटुंबाचे दिवसाचे वीटा बनविण्याचे लक्ष पूर्ण करणे महत्त्वाचे असते व कुटुंबाला आर्थिक हातभार लागतो या कारणामुळे कामगार कुटुंबातील 14 वर्षाखालील बालके कामे करताना दिसून येतात.

10.2 बालकांची शैक्षणिक स्थिती :

- वीटभट्टीवरील 14 वर्षाखालील 102 बालके सद्यस्थितीत शाळेत जात असून यामध्ये 98 बालके शाळा व काम असे दोन्ही करत असून 4 बालके फक्त शाळा शिकत आहेत. तसेच शाळेत न जाणारी सर्वाधिक 204 बालके आहेत.
- 5 ते 6 वर्षाखालील केवळ 8 च बालके ही अंगणवाडीत जात असून 19 बालके अंगणवाडीत जात नाहीत.
- 333 बालकांमध्ये 144 मुली असून यामध्ये सद्यस्थितीत शाळेत जाणाऱ्या 41 मुली आहेत. त्यात शाळा व काम करणाऱ्या 38 मुली असून फक्त शाळेत जाणाऱ्या 3 मुली आहेत. तसेच शाळेत न जाणाऱ्या एकूण 93 मुली आहेत.
- बालके स्वतः शाळेत जाण्यास तयार नसणे, बालके शाळेत गेल्यास कुटुंबाचे ठरलेले वीटांचे लक्ष्य पूर्ण करण्यात अडचण येणे व कुटुंबाचे आर्थिक नुकसान होते, भाषेची अडचण, शाळेचे अंतर लांब असणे व वाहतुकीची व्यवस्था नसणे तसेच शिक्षणाबाबत पालकांची उदासिनता इ. कारणे कमी -अधिक प्रमाणात बालके शाळेत न जाण्यामागे कारणीभूत असल्याचे दिसून येते.
- बहुतांशी पालकांनी बालकांना शाळेत प्रवेश मिळवून देण्यासाठी काहीच प्रयत्न केलेले नाहीत. सर्वाधिक 84 पालकांना बालकांचे शिक्षण महत्वाचे वाटत नाही. त्यांच्यामते काम व पैसा महत्वाचा असून बालकांना काम व पैसा मिळू शकेल असे शिक्षण मिळाले पाहिजे.
- मुलींच्या शिक्षणाबाबतही पालकांचा दृष्टीकोन उदासीन व मागासलेला दिसून येतो. सर्वाधिक 72 पालकांना मुलींचे शिक्षण महत्वाचे वाटत नाही. यावरून पालकांची शिक्षणाबाबतची उदासिनता लक्षात येते.
- सद्यस्थितीत जी बालके शाळेत जात आहेत त्यांना शाळेचे अंतर लांब असल्याने पायी शाळेत जावे लागणे, वाहतुकीची व्यवस्था नसणे, महामार्गावरून पायी जावे लागत असल्याने अपघाताची भीती निर्माण होणे, भाषेची अडचण तसेच शिक्षणाचा खर्च न परवडणे इ. समस्या भेडसावत असल्याचे प्रामुख्याने जाणवते.
- सद्यस्थितीत शाळेत जात असलेल्या 102 बालकांपैकी केवळ 28 बालकांना मोफत गणवेश, पाठ्यपुस्तके, साहित्य, पोषक आहार इ. शैक्षणिक सुविधांचा लाभ मिळालेला आहे, तर 8 बालकांना अंगणवाडीतून अनौपचारिक शिक्षण व पोषक आहाराचा लाभ मिळत असल्याचे दिसून येते.
- सर्वाधिक 125 बालकांना शासकीय पातळीवरील उपलब्ध शैक्षणिक सुविधांचा लाभ मिळालेला नाही.

10.3 बालकांची आरोग्य स्थिती :

- वीटभट्टी व्यवसायात काम करताना बालकांना आरोग्यविषयक अनेक समस्या असल्याचे दिसून येते. यामध्ये प्रामुख्याने बालकांना सर्दी, खोकला, ताप, जुलाब, उलटया इ. संसर्गजन्य आजाराची लागण होण्याचे प्रमाण अधिक आहे.

- त्वचेचे आजार, श्वसनाचे आजार, शारिरीक इजा होणे, पाठदुखी, कंबरदुखी, अंग व डोकेदुखी इ. तक्रारी तसेच चक्कर येणे, थकवा येणे, अशक्तपणा, कुपोषण इ. कमी-अधिक प्रमाणात आरोग्यविषयक समस्या बालकांच्या असतात.
- वीटभट्टीवरील काम करणाऱ्या बालकांना कामादरम्यान विश्रांती मिळते परंतु कामाचे स्वरूप व आवाक्यानुसार दिवसा, रात्री, मध्यरात्री व पहाटे अशा कोणत्याही वेळेत तसेच विश्रांतीच्या वेळी घरातील कामे बालकांना करावी लागतात. त्यामुळे खर्चा अर्थाने त्यांना विश्रांती मिळत नसल्याचे दिसून येते.
- मागील एका महिन्यात 161 वीटभट्टी कामगार कुटुंबातील एकदा तसेच 3 ते 4 वेळा आजारी पडलेली व सतत आजारी असणारी एकूण 75 बालके आहेत. ही बालके सर्दी, खोकला, ताप, अंग व डोकेदुखी, थकवा, जुलाब, उलट्या इ. कारणाने आजारी असल्याचे दिसून येते.
- वीटभट्टीवरील सर्व बालके ही वीटभट्टीवरील मातीतच खेळतात त्यामुळे ते संसर्गजन्य आजारांना बळी पडतात.
- वीटभट्टीवरील 14 वर्षाखालील बालकांचे वजन, उंची व रक्त इ. तपासण्या नियमितपणे केल्या जात नाहीत.
- कामगार कुटुंबातील आहारामध्ये पोषक पदार्थांचा समावेश असतो परंतु त्यांची आहारातील वारंवारिता नियमित नसते.
- वीटभट्टीवरील 161 कुटुंबांपैकी सर्वाधिक 153 कामगार कुटुंबे ही आरोग्यसंबंधी उपचारासाठी खाजगी दवाखान्यात जातात व केवळ 8 च कुटुंबे सरकारी दवाखान्यात जात असल्याचे दिसून येते.
- दवाखान्याचे लांब असणे, दवाखान्यातील डॉक्टर, आरोग्य सेविका व इतर कर्मचारी यांच्याकडून व्यवस्थित वागणूक मिळत नाही, सरकारी दवाखान्यात योग्य तपासणी व औषधोपचार मिळत नाहीत, दवाखान्यात उपचारासाठी खूप वेळ लागतो, सरकारी दवाखान्यातील औषधोपचाराचा गुणच येत नाही इ. सर्व कारणांमुळे वीटभट्टीवरील कामगार सरकारी दवाखान्यात जात नसल्याचे दिसून येते.
- आरोग्यविषयक शासकीय सुविधांचा लाभ मिळालेली 27 कुटुंबे आहेत व त्यातही कुटुंबातील बालकांना पोलिओ डोसची सुविधा उपलब्ध झालेली सर्वाधिक 19 कुटुंबे आहेत.

10.4 मुलींची आरोग्य स्थिती :

- मुलींमध्ये वजन न वाढणे, अशक्तपणा येणे, थकवा येणे, अंगदुखी व डोकेदुखी, संसर्गजन्य आजार तसेच हिमोग्लोबिनची कमतरता इ. आरोग्यविषयक तक्रारी अधिक असल्याचे जाणवते.
- मासिक चक्राच्या वेळी तसेच मासिक चक्राशी संबंधित मुलींच्या अनेक तक्रारी असतात. जसे की, या काळात कंबरदुखीचा त्रास मुलींना जास्त प्रमाणात होताना दिसून येतो. अधिक रक्तस्त्राव, कमी रक्तस्त्राव, उलट्या होणे, अंगदुखी व थकवा येणे इ. त्रास कमी-अधिक प्रमाणात मुलींना होत असतो.
- वयात येताना होणारे शारिरीक, मानसिक व भावनिक बदल तसेच मासिक चक्र, त्याकाळातील स्वच्छता, मुलींची व्यक्तिगत स्वच्छता इ. विषयी मुलींना कोणत्याही प्रशिक्षित व्यक्तीकडून मार्गदर्शन मिळालेले नाही.

- मासिक चक्रासंबंधीच्या तक्रारी अधिक प्रमाणात जाणवत असल्यास त्यासाठी दवाखान्यात जाणाऱ्या मुलींचे प्रमाण अत्यल्प आहे. मुली होणारा त्रास निमुटपणे सहन करत असल्याचे दिसून येते.
- वीटभट्टीवरील मुलींचे लग्न 13 ते 14 व्या वर्षीच केले जाते. ही बाब मुलींच्या आरोग्याच्या दृष्टीने धोकादायक आहे.
- सातारा जिल्ह्यामध्ये किशोरवयीन मुलींसाठी 'सबला' नावाची योजना राबविली जाते. 9 ते 18 वयोगटातील मुलींना या योजनेचा लाभ देण्यात येतो. मात्र वीटभट्टीवरील एकाही मुलीला या योजनेचा लाभ मिळालेला नाही.

10.5 वीटभट्टी मालकांकडून पुरविण्यात येणाऱ्या सुविधा :

- वीटभट्टी मालकांकडून कामगार कुटुंबांना तात्पुरता निवारा, पिण्याचे व वापरण्याचे पाणी, वीजेचा एक बल्ब इ. सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. मात्र शौचालयाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्याचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे.
- एकाही वीटभट्टी मालकांने वीटभट्टीवरील बालकांचे शिक्षण व आरोग्य यासाठी व्यक्तिगत पातळीवर तसेच शासकीय सुविधांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी विशेष प्रयत्न केलेले नाहीत.

10.6 शैक्षणिक लाभ व अडचणी :

- वीटभट्टीवरील केवळ 20 बालकांना आरटीई नुसार वयानुसार समकक्षेत प्रवेश मिळाला आहे. तसेच काहीच बालकांना शैक्षणिक साहित्यांचा लाभ मिळालेला असून शाळेत येणाऱ्या सर्व बालकांना पोषक आहारदिला जातो.
- वीटभट्टीवरील बालके नियमितपणे शाळेत येत नाहीत. तसेच त्यांची शैक्षणिक प्रगती वा स्थिती मागासलेली दिसते.
- सातारा जिल्ह्यामध्ये वीटभट्टीवरील बालकांच्या शैक्षणिक पुनर्वसनासाठी शिक्षण विभागाकडून तसेच व्यक्तिगत पातळीवर स्वतंत्रपणे कोणतीही योजना राबविली जात नाही किंवा विशेष प्रयत्न केलेले नाहीत.
- वीटभट्टीवरील 3 ते 6 वयोगटातील बालके पूर्ण वेळ अंगणवाडीत बसत नसून केवळ पोषक आहारासाठी ते येतात.
- वीटभट्टीवरील कामगार कुटुंबातील सदस्यांचे सहकार्य न मिळणे व भाषेची अडचण यामुळे त्यांना सुविधा पुरविण्यात अडचण येते. तसेच विखुरलेली बालके, एका ठिकाणी आवश्यक संख्येने बालके उपलब्ध नसल्याने वीटभट्टीवरील बालकांसाठी शाळा व अंगणवाडी सुरु करण्यात अडचणी येतात.

10.7 आरोग्यविषयक लाभ व अडचणी :

- सरकारी दवाखान्यात येणाऱ्या वीटभट्टी कामगारांचे प्रमाण हे अत्यंत कमी आहे.
- वीटभट्टीवरील काही कामगार कुटुंबातील सदस्य तसेच बालकांना संसर्गजन्य आजार, कुपोषण, अशक्तपणा, पोलिओ डोस, याविषयी मार्गदर्शन तसेच लसीकरण इ. सुविधा पुरविण्यात आल्याचे दिसून येते.

- किशोरवयीन मुर्लीना मासिक पाळीसंबंधी तक्रारींवर औषधोपचार व मार्गदर्शन करण्यात आल्याचे दिसून येते.
- भाषेच्या अडचणीमुळे वीटभट्टी कामगारांशी संवाद साधणे, योग्य निदान व उपचार करण्यात अडचण येते.
- वीटभट्टीवरील बालकांच्या आरोग्यसंबंधी वैद्यकीय अधिकारी तसेच आरोग्य सेविका यांनी व्यक्तिगत पातळीवर कोणतेही प्रयत्न केल्याचे दिसून येत नाही.

10.8 सामाजिक लाभ : सामाजिक सुरक्षा कायदा 2008 या योजनेचा वीटभट्टी कामगारांना लाभ मिळालेला नाही.

10.9 बालमजुरी निर्मुलन कायद्याची कार्यवाही व अडचणी :

- प्रत्यक्ष संशोधन अभ्यासावेळी वीटभट्टीवर काम करणारी 297 बालके आढळून आलेली आहेत.
- बालके वीटभट्टीवर आपल्या कुटुंबाला कामात मदत करतात व बऱ्याचदा पाहणीवेळी बालके भट्टीवर खेळताना दिसतात. त्यामुळे या व्यवसायातील काम करणारी बालकांना 1986 च्या कायद्यान्वये बालकामगार म्हणता येत नाही.
- वीटभट्टीवर बालके मोठ्या प्रमाणात विखुरलेली असून ती एका जागी एकत्रितपणे काम करताना आढळून येत नाहीत त्यामुळे त्यांच्या विरुद्ध कार्यवाही करण्यात अडचण येते.

एकूणच वीटभट्टी व्यवसायातील काम करणाऱ्या बालकांना शासकीय सुविधांचा लाभ योग्यरित्या व पुरेश्या प्रमाणात मिळत नसल्याचे दिसून येते. तसेच बालकांची शैक्षणिक व आरोग्य स्थिती खालावलेली दिसून येते.

11 गृहितकृत्यांची सत्यता :

सदर संशोधन अभ्यासाच्या सुरुवातील तीन गृहितकृत्यांची मांडणी करण्यात आलेली होती. त्यानुसार संशोधन अभ्यासाअंती सर्व गृहितकृत्ये खरी ठरली आहेत.

12 शिफारशी :

वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगारांची स्थिती तसेच संशोधन अभ्यासातून निदर्शनास आलेले निष्कर्ष पाहता वीटभट्टी व्यवसायातील बालकांची कामातून मुक्तता करणे, त्यांचे शैक्षणिक पुनर्वसन, आरोग्य स्थितीवर लक्ष केंद्रित करणे यादृष्टीने कामगार विभाग, शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग, महसूल विभाग व वीटभट्टी मालक यांच्यासाठी शिफारशी सुचविण्यात आल्या आहेत.

REFERENCES :

- 1) Report on action taken for elimination of child labour in Brick Kilns of Bhilwara(Rajsthan)
- 2) Bonded Labour in India's Brick Kilns-Anti - Slavery International, www.antislavery.org

5) महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरी निर्मुलनासंबंधी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास, विद्यावाचस्पती (समाजशास्त्र) पदवीसाठी प्रबंध, संशोधक -श्री. शशिकांत वायदंडे, टि. म. विद्यापीठ, पुणे. पान नं. 6 व 7, 18 ते 22.

क) कायदेसंदर्भातील साहित्य :

- 1) The Child Labour(Prohibition and Regulation)Act, 1986, The Schedule(See Sec.3)
- 2) Right to Education Act, 2009
- 3) बालन्याय (काळजी व संरक्षण) अधिनियम 2000/ सुधारित 2006, www.maharashtra.gov.in
- 4) शासन निर्णय क्रमांक : सीएलए-2007/(4)/ काम-4 मंत्रालय, मुंबई-32, दि.2 मार्च 2009
- 5) शासन निर्णय क्रमांक, सीएलए-2007/(392)काम-7अ, मंत्रालय, मुंबई -32, दि.3 जुलै, 2007
- 6) बालमजुरी निर्मुलन : राज्य कृती आराखडा अंतर्गत विविध विभागांनी निर्गमित केलेले शासननिर्णय व विभागनिहाय विविध योजनांचा तपशील, निर्मिती : यशदा

ड) इतर सामग्री : संदर्भ ग्रंथ वा पुस्तके

- 1) बालमजुरी निर्मुलन प्रकल्प : संदर्भ साहित्य, यशदा, पान नं. 2 व 3, 13 व 14, तसेच पान नं. 51 ते 53